

STAROČESKÉ PŘÍPISKY V TZV. HERBÁŘI ARNALDA Z VILLANOVI

Jiří Glonek

Vědecká knihovna v Olomouci (dále jen VKOL) ve svých početných historických fondech ukrývá nepřehlednou řadu pozoruhodných tisků a rukopisů. Mezi nimi i množství herbářů z 15. a 16. století, děl nejvýznamnějších autorů i produktů proslulých tiskařských oficin. Za nejstarší a nejvýznamnější herbář ve VKOL můžeme označit prvotisk *Hortus sanitatis* neboli *Gart der Gesundheit*, a sice první německé vydání z 28. března 1485 vytištěné v mohučské dílně Petra Schöffera.¹ Ostatně k tomuto vydání se budeme muset zanedlouho ještě v krátkosti vrátit, neboť právě s ním je spojeno dílo, jímž se hodlá zabývat následující text.² Jde o tzv. latinský herbář Arnalda z Villanovy vytištěný v Benátkách roku 1502.

Autorství Arnalda z Villanovy³ (cca 1235–cca 1312), tohoto vynikajícího španělského lékaře a představitele proslulé montpeliérské školy, alchymistu, teologa a člena templářského řádu, je ovšem v odborné literatuře zpochybňováno, jelikož mu mylně nebo zjištěně připisované dílo⁴ je ve skutečnosti anonymní kompilací, čerpající z mnoha pramenů (od klasických až po arabské).

Inkriminované kompendium středověké medicíny a botaniky, jehož různá vydání jsou známá pod názvem *Incipit tractatus de virtutibus herbarum* (či pouze *tractatus de virtutibus herbarum*), je však v případě olomouckého exempláře

¹ Viz VKOL sign. II 48.532. Mezi sbírkou inkunábule se objevuje i několik dalších exemplářů díla *Hortus sanitatis*, přičemž sign. II 16.519 a II 16.527 (ISTC No.: ih00489000) patrně pocházejí ze štrasburské officiny Johanna Prüsse, i když okolo jejich datace i lokalizace panuje nejistota (část odborníků ztotožňuje tisk s kolínským Heinricem Quentellem a jeho vznik klade kolem roku 1499. Další ho přičítají Prüssovi, leč posouvají dataci na počátek 16. století – kolem 1507). Nejasné je i přesné zařazení u herbáře se sign. II 14.870. Patrně jde o postinkunábule (Prüss?). Zato tiskařská proveniencie u sign. II 14.878 je nepochybnitelná, neboť jasně pochází z mohučské dílny Jakoba Meydenbacha z roku 1491 (ISTC No.: ih00486000).

² Patrně prvně na herbář a jeho přípisky upozornil Mauric REMEŠ, *Incipit tractatus de virtutibus herbarum* [Olomouc 1957].

³ Objevují se různé varianty jména – hojně např. Arnaldus von Villanova či Arnold de Villa Nova.

⁴ Nejednalo by se o zdaleka ojedinělý případ, kdy bylo určité dílo tzv. zaštitěno všeobecně uznanou autoritou. Naopak šlo o běžně používanou praxi. V našem případě se však objevuje i tvrzení, že spojení Arnalda z Villanovy se omylem dostalo do benátského tisku z roku 1499, načež ho přebrala i další benátská vydání – konkrétně z let 1502, 1509 a 1520, nikoli ovšem další vydání v mateřštině (tj. italštině).

interesantní v neposlední řadě díky hojně obsaženým staročeským přípiskům a glosám. Nicméně nepředbihejme. Nejprve si totiž musíme vyjasnit vztah Schöfferova výtisku s našim benátským vydáním. To totiž vychází právě z počínů mohučské tiskárny, kde již roku 1484 vytiskl Petr Schöffler patrně druhý nejstarší známý herbář na světě.⁵ První Schöfferovo latinské vydání se 150 dřevorezy (o rok později vydává i výše zmíněnou německou verzi) bývá považováno nejen za první ilustrované botanické dílo tištěné v Německu, ale i za prototyp pro téměř všechny následující herbáře. Zároveň je přímou předlohou pozdějších italských edic, mezi něž řadíme i vydání z roku 1502. To dnes považujeme za v pořadí třetí tzv. italskou edici, již předcházela jednak exemplář vytištěný roku 1491 ve Vicenze⁶ (*per Leonardum de Basilea & Guilielmum de Papia*) a jednak práce Simona Bevilacqua datovaná v Benátkách roku 1499.⁷

Z vicenzského vydání bylo do dvou následujících benátských přebráno i na 150 dřevorezů rostlin. Do Benátek je pro svá vydání dovezl Simon Bevilacqua, přičemž předlohy prvně použité u vicenzského exempláře jsou obecně považovány za mnohem povedenější, než jsou dřevorezy užitě u německých předloh. K ilustracím se poji i další zvláštnost, neboť většina vyobrazených rostlin, řazených v abecedním pořadí, poněkud překvapivě nerefletovala domácí, tedy italské prostředí, ale téměř zcela přebírá (v závislosti na německé předloze z roku 1484) zobrazení druhů rostoucích již tehdy v německém teritoriu. Snad i proto zůstala druhá část herbáře s celkem 96 kapitolkami pojednávajících mj. o klasických tzv. materia medica (tj. koření, ovoci, minerálech a živočišných produktech), které byly běžně dostupné v tehdejších „německých“ apatykách a u obchodníků s kořením, bez obrazového doprovodu.⁸ Výzdobu této části tak zastávají pouze početné iniciály, jejichž motivy se nicméně opakují. Ilustrace objevující se v první části jsou sice stylizované a veskrze jednoduchého provedení, ale zcela postačovaly svému ryze praktickému poslání snadno identifikovat, a případně zpřístupnit, jednotlivé rostliny i vesměs negramotné veřejnosti, což podtrhují i výrazně tištěné latinské názvy.

⁵ Podle odborné literatury zatím drží primát latinské *Herbarium*, jehož tisk spadá patrně do let 1483–1484, přičemž se na něm podílela snad římská dílna Johanna Philippa de Lignamine. Viz Petr VOIT, *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, Praha 2006, s. 349. Zevrubný soupis inkunabulových herbářů lze nalézt např. zde: Arnold C. KLEBS, *Incunabula scientifica et medica*, Hildesheim 1963, s. 168–172.

⁶ Viz ISTC No.: ih00068000.

⁷ Viz ISTC No.: ih00069000.

⁸ Frank J. ANDERSON, *An illustrated history of the herbals*, New York 1977, s. 86.

Po krátkém objasnění geneze různých vydání, která vedla až k inkriminovanému z roku 1502, je nutné dodat, že benátský exemplář vytiskl Christophorus de Pensis pro Lucantonia Giuntu,⁹ jehož podíl nám prozrazuje pouze tiskařský signet umístěný na titulním listu pod červeně vysázený název. V závěrečném kolofonu se totiž Giuntovo jméno nikterak nevyskytuje: *Imbressum [sic!] Venetiis per christophorum || de pensis Anno domini nostri iesu xpi || M.CCCCCII. Iulius. die uero.iiii.* Vlastní, již poněkud nastiněná struktura svazku je následující: Ihned za titulním listem se nachází uvozující pasáž ve formě předluvy. Ta především nastiňuje prameny, ze kterých sestavitel díla vycházel (ústřední zde citovanou autoritou je Avicenna neboli Ibn Siná). Potom následuje odstavec věnovaný odměřování léčiv (*Pondus medicinale*), na což navazuje abecední výčet všech v díle uvedených 150 rostlin. Za indexem nalezneme popis jednotlivých rostlin i s jejich vlastnostmi a lékařským využitím, přičemž nad textem vždy figuruje příslušný dřevorez obvykle zabírající větší polovinu strany. Druhou část knihy (*Particula secu[n]da de simplicibus laxatiuis linitiuus seu lubricatiuis supioribus antiquis de seruientibus*) tvoří již výše zmíněných 96 pojednání, jimž předchází jejich výčet (registri).¹⁰

Po představení samotného tisku se konečně dostáváme k tomu, co dílo činí z více ohledů ještě zajímavějším. Svazek v pozdně gotické (a tedy soudobé) vazbě, s dřevěnými deskami pokrytými tmavě hnědou usní se slepotiskovými vzory zaujme svého čtenáře ihned po otevření přední desky, kdy na něj, díky hustě psaným glosám, dýchne atmosféra stará celé púltisíciletí. I další početné přípisky psané většinou na počátku 16. století prozrazují, že kniha od samého počátku žila velmi čilým životem. Přinejmenším v počátcích své existence neležela v zaprášeném regále, ale byla takřka bezprostředně hojně užívanou pomůckou k zažehnání nejrozličnějších nemocí atd. Knihou, se kterou její vlastník pracoval, vracel se k ní a doplňoval do ní další poznatky. Nešlo tudíž o pouhý sběratelský exemplář zařazený po akvizici jen do příslušné části knihovny.

Zejména její první pravděpodobný majitel nám v knize zanechal pozoruhodné přípisky, jimiž doslova překypuje již titulní list. Zde rovněž podhalil svoji identitu, když červeným inkoustem pod tiskařský signet vepsal: *Jan Trystram lekarz Z yluminowal sem tento swuoy Erbarz leta panie 1513 die sancte elisa[be]jt.* Lékař Jan Trystram tedy přikročil v uvedeném čase ke zkrášlení svého herbáře

⁹ Tento italský nakladatel, tiskař a editor se narodil roku 1457 ve Florencii. Zemřel 3. dubna 1538 v Benátkách, kde působil od roku 1501 až do své smrti. Kromě toho v letech 1491–1510 spolupracoval s bratem Filippem st. ve Florencii. Tiskl zejména liturgické texty a knihy v italštině. V rodinném podniku pokračovali synové Tommaso a Giovanni Maria.

¹⁰ Bohužel chybí v této druhé pasáži díla čtyři folia s celkem 20 kapitolkami.

tak, že původní černobílý tisk osvěžil barevným kolorováním, což se nejmarkantněji projevilo u drevořežů rostlin (nikoli však u všech). Vyjma obou přideštů a titulního listu se v první části textu nachází celkem 32 větších komentářů ve staročeštině, ve druhé potom devět. Kromě toho obsahuje i méně obsáhlé glosy psané česky i latinsky, a to různými písařskými rukama. Ovšem výše zmíněný hlavní korpus rukopisných marginálií má na svědomí právě ruka lékaře Jana, jehož přípisky v dalším období existence sporadicky doplňovaly i jiné osoby užívající dotyčný herbář. Ve svazku se zachoval i další, očividně pozdější provenienční záznam vlastníka, který knihou disponoval po Janu Trystramovi. Šlo o olomoucké františkány a jejich konvent s kostelem zasvěcený sv. Bernardinovi a Neposkvrněnému Početí Panny Marie (později převládlo jen mariánské patrocinium).¹¹ Po ěře rušení klášterů a jejich knihoven za Josefa II. se herbář dostal na konci 18. století do fondu Lycejni (Univerzitní) knihovny v Olomouci (viz dnešní VKOL).

Přestože známe osobu, která byla oním autorem staročešských přípisků a zároveň i iniciátorem dodatečného vyzdobení herbáře, tak o ní víme kromě jména již jen pouze to, že se sám označoval za lékaře, přičemž slovo *lekarz* vsunul sám Jan do uvozující formulace z titulního listu až dodatečně. Nevíme, odkud pocházel ani zda se jednalo o graduovaného lékaře – doktora. Dosavadní stav bádání k dějinám českého lékařství¹² nás opravňuje k domněnce, že Jan Trystram byl tzv. negraduovaný lékař. Dle Z. Wintera¹³ do kategorie lékařů (na rozdíl od doktorů) na sklonku středověku spadaly všechny osoby zabývající se lékařstvím, avšak neabsolvující univerzitní studia na lékařské fakultě. Právě jim při chronické nedostatku a finanční nedostupnosti univerzitních doktorů přináležela lékařská péče o drtivou většinu obyvatelstva. Mezi těmito lékaři lze navíc rozlišovat hned několik stupňů, z nichž nejschopnějšími byli praktikující lékaři, vyučení u zkušenějších kolegů. Dále sem řadíme i početnou skupinu různých ranhojičů a chirurgů, za nimiž se skrývají řemeslnické profese barvířů či lazebníků, kteří lékařské zákroky vykonávali jaksí navíc. Ovšem Jan Trystram

¹¹ Důkazem jsou hned dvě rukopisná exlibris. První je vepsané na folium A2r: *Conventus olom: da S. Bernardinum* – jinou rukou později dopsáno: *Ord. S. Fran. St. Obs.* Jiné zde nalézající exlibris bylo úmyslně odstraněno. Druhý provenienční údaj se nachází na foliu a1r: *Conventus Olomuceni ad S. Bernardinum Ord S Fran. Str. Obs.*

¹² Např.: Čeněk ZÍBRT, *Staročeská tělověda a zdravotvěda*, Praha 1924; Marie VOJTOVÁ a kol., *Dějiny českého lékařství*, svazek I. (do roku 1740), Praha 1970; Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství v českých zemích*, Praha 2004. Zevrubný soupis literatury lze nalézt zde: Alena M. ČERNÁ, *Staročeské názvy chorob*, Praha 2009, s. 167–184.

¹³ Zikmund WINTER, *Doktoři a lékaři v XVI. věku v Čechách*, Praha 1901.

mohl být i kněz, mnich nebo poučený farář, neboť i v jejich řadách figurovali velice zdatní lékaři (viz např. proslulý mistr Křišťan z Prachatic).¹⁴ Jan očividně ovládal latinu i češtinu, přesto je poněkud nejasné, proč si po vyzdobení herbáře¹⁵ do něj i přes vlastní znalost latiny činil právě české glosy v podobě jakýchsi souhrnů předchozích latinských pojednání. Snad měly sloužit jiným osobám, nevládnoucím toliko latinsky, či jako pomůcka při možné Trystramově vykonávané praxi. Zde se však již pohybujeme na rovině čirých spekulací. Jasným zůstává, že si u mnoha rostlin (především u těch dokolorovaných) neopomenul vedle (zpravidla vpravo) latinsky vytištěného názvu červeně dopsat i jeho staročeský ekvivalent, a sice zásadně psaný pozpátku. Snad šlo o primitivní šifru, neboť jiné ekvivalenty jsou zapsány normální formou. Navíc u více než stovky prezentovaných rostlin se objevují (povětšinou rovněž vpravo od latinského tištěného názvu rostlin), vepsané vybledlým inkoustem, i patrně řecké názvoslovné ekvivalenty. Leč nemůžeme bezpečně tvrdit, že jsou dílem Jana Trystrama, i když některé okolnosti v úpravě vpisků tomu nasvědčují. Kooperace těchto tří jazyků ostatně nebyla v českém prostoru na poli medicíny ničím neobvyklým, ba naopak. V mnoha lékařských rukopisech a farmaceutických dílech české provenience lze nalézt právě řečtinu, latinu a starou češtinu pohromadě.

Přestože si lékař Jan činil marginální poznámky v dřívě většině ve staré češtině, uplatnil v několika případech ve větší míře i latinu. Nejmarkantnější se to projevilo ihned na titulním listu, který je doslova přescycen latinskými poznámkami o vahách a odměřování léků, přičemž jakási první pasáž je nahoře uprostřed uvozena nadpisem: *Secuntur pondera* (pondero = vážit, odvažovat), očividně odkazující na výše zmíněnou tištěnou pasáž z úvodu, zaobírající se rovněž vahami léčiv. Druhou část tvoří rozpis váhových jednotek a jejich zkratek. Na obecnou důležitost zde vepsané pomůcky pro správné odměřování léčivých ingrediencí ukazuje již jejich samotné umístění na titulním listu a nepřímo i pasáž z jiného

¹⁴ Například Milada Řihová v předmluvě k publikaci Aleny M. Černé, která pod názvem *Staročeské knihy lékařské* vydala edici staročeského lékařského rukopisu, jehož původní text vznikl na přelomu 14. a 15. století a dochoval se nám v několika opisech z poloviny 15. století, dovozuje, že autorem právě onoho rukopisu byl františkán provozující v mateřském brněnském klášteře bohatou léčitelskou praxi. Stejně jako jím mohl být i Jan Trystram, byl tento jinak anonymní františkán: „[...] poučený samouk, erudovaný a sečtělý praktikující léčitel, kterého lékařské a léčebné umění velmi přitahovalo, ale univerzitní gradus v oboru nikdy nezískal a na lékařské fakultě nikdy nepobýval.“ Viz Alena M. ČERNÁ, *Staročeské knihy lékařské*, Brno 2006, s. XI–XVII.

¹⁵ Staročeské – černým inkoustem psané přípisky do knihy skutečně prokazatelně přibývaly postupně, zhusta až po dodatečném kolorování, přičemž textové pasáže ozvláštnil zejména na začátku díla červeným (méně oranžovým) a žlutavým inkoustem, jenž je v některých místech sekundárně překryt právě černými vpisky. Někde se tyto variace prolínají jako u folia 32.

staročeského rukopisu – tzv. Hvězdářství krále Jana, kde se foliu 94v píše: *A ktož [...] neumie miery, totiž váhy, znáti, nemôž pravým lekárom slúti, alebo málo dada, nedodada, aneb mnoho a príliš dada, předá, a tak nemocného neb neuléčí, aneb větší a horší nemoc přivede.*¹⁶

Trystram dále užil latinu ve třech případech (na fol. 44r, 73r, 115r) k popisu vzhledu příslušných rostlin. Zbýlé přípisky se až na pár maličkostí odvíjejí ve staré češtině. Hned na předním přidešti jim vévodí zcela stěžejní zásada starého lékařství platná od starověku, tzv. nauka o čtyřech živlech neboli princip čtyř základních světotvorných elementů, které zformuloval již v polovině 5. století př. n. l. lékař a filozof Empedokles, čímž se zrodila nauka o čtyřech konstitučních kosmických živlech¹⁷ – ohni, větru, vodě a zemi, přetavená v první ucelený lékařský systém – tzv. humorální teorii:¹⁸ *Nebo wniekom panuge gedem Element wniekom dwa / wginem trzij / wniekterem cztyrzij / wsseczky // aniekdy ty eleme[n]ta bywagij wczlowieku sobie welmi odpornij aprotiwnij / wżiwotiech lidskych Jako / ohen¹⁹ / wietr / woda / zemije / ge[s]t protoż lekarzij dobrzij auczenij to znatij magij / chtili odnemoczy tielesnych pomahatij / aby gich spogeni asłożenie wżiwotie znal / a to popostawie / azpusobu [...] populsu / azwlasscze powodie neb vrinie [...].* Ke škodě věci byla poučka, u níž se objevuje i konkrétní vročení (1519), úmyslně poškozena, tudíž skoro celé tři poslední řádky jsou nečitelné.

Velice pregnančně vyjádřil kánon starého lékařství i autor výše citovaného rukopisu z přelomu 14. a 15. století: *Znamenaj, že každý člověk od čtyř element pošel, jest učiněn a stvořen. A protož uč se poznati skrze to, kterého jsi přirozenie anebo jiný člověk [...]. Znamenajž, z kterého člověk z těch čtyř elementuov mimo jiné přebývá i panuje najviece člověku. Po tom se jeho život věsti má i počíná se v jeho znamenie i dá jemu tyto obyčeje.*²⁰ Toho se ostatně držel i Jan Trystram, neboť u většiny staročeských přípisků se nauka o čtyřech elementech vyskytuje hned v úvodu každé charakteristiky příslušné rostliny. Lékař Jan, stejně jako ostatní, se přitom přidržuje vývodů jedné z nejvyšších a nejuznávanějších lékařských

¹⁶ Alena M. ČERNÁ – Petr HADRAVA – Alena HADRAVOVÁ – Martin STLUKA, *Hvězdářství krále Jana*, Praha 2004, s. 127 (edice v rámci Scripta astronomica 11). Na stejné straně pasáž s názvy a rozpisem vah (v poznámkách uvedena i gramáž k tehdejšími váhovým jednotkám).

¹⁷ Alena M. ČERNÁ, *Staročeské názvy chorob*, s. 28.

¹⁸ Jak uvádí Alena M. Černá, humorální teorie zásadně ovlivnila vývoj lékařství na téměř dva tisíce let, přičemž v lidovém lékařství zhusta přetrvává i dnes. Alena M. ČERNÁ, *Staročeské názvy chorob*, s. 30.

¹⁹ Písmeno s tečkou nad n.

²⁰ Alena M. ČERNÁ, *Staročeské knihy lékařské*, s. 364. Originál rukopisu o 174 foliích je uložen v Národní knihovně v Praze pod sign. XVII B 18.

autorit – Hippokrata.²¹ Hippokrates navázal na Empedokla a čtyřem živlům připsal na základě pozorování různé vlastnosti. Oheň byl dle něj teplý a suchý, voda vlhká a studená, vzduch vlhký a teplý, země studená a suchá, přičemž lidské tělo představovalo jakýsi mikrokosmos, na jehož fungování měly vliv právě popsané jakosti, jejichž nositeli byly tělesné šťávy (především krev).²² Došlo-li tedy k disharmonickému rozložení tělesných šťáv (či k převaze jedné šťávy nad druhou) byl člověk postižen nemocí. Léčba proto často spočívala v odnímání škodlivých šťáv z těla například pouštěním žilou ve správnou dobu (tzv. flebotomie), k čemuž sloužily oblíbené tzv. kalendářní minuce.²³

Je pravděpodobné, že Jan Trystram ve svých přípiscích zúročil znalost řady lékařských spisů zahraniční i domácí provenience (snad i přímo čerpal z některých staročesky psaných rukopisů).²⁴ I tak se jedná o pozoruhodný doklad, který může přispět k lepšímu poznání vývoje české lékařské vědy.

²¹ Trystram patrně znal i díla Galéna a Avicenny, jejichž spisy (společně s Hippokratovými) představovaly základní příručky lékařů ve středověku a raném novověku.

²² Jmenované čtyři elementy ovlivňovaly nejen mikrokosmos, ale i makrokosmos, takže u jednotlivých fází lidského života a např. i u ročních období figuroval jiný element. K tomu blíže Alena M. ČERNÁ, *Staročeské názvy chorob*, s. 29–31.

²³ K tomu např. viz Kamil BOLDAN, *Minuce Václava Žateckého na rok 1517*, Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica, 2002/1–2, s. 133–148.

²⁴ Mnoho přípisků vykazuje nápaditou podobnost s popisy např. z rukopisu uloženého v Národní knihovně v Praze pod signaturou XVII B 18. Edice viz Alena M. ČERNÁ, *Staročeské knihy lékařské*.

Transliterace staročeských přípisů v herbáři²⁵

Hlavní část – A:

Fol. 1v:

Pelyněk pravý (Absinteum – polynek) – *polynek gest horky asuchy / ama tyto moczy / ktož gey warzij skozym mlekem / anasczitrobu²⁶ pige wessken brzich welmi czijstij / azla paru ytalow vyžene / Take ktož gey ztlucze swinem awchrzipie puostij / hlavu czijstij / aznosu neczistotu pudij / Take ktož gey swinem aneb swodu warzij / asczedie nassczijtrobu pige / žadost smilstwa welmi hasy / mužom take //*

Fol. 2v:

Pelyněk brotan, též boží dřevce (Abrotanum – dřewce božy) – *Boži drzewcze ma tuto mocz / ktož ge swine[m] dobrze warzij / anaczi trobu piege horcze / czož se wczlowieku z peklo odpadenie / neb odzbitij wsse rozwiže avzdrawij Take když czlowiek wnahle oniemij / ten pii božie drzewcze smedem horcze abudet zase hned mluwitij //*

Fol. 6v:

Starček (Agrimonia – řepiček [n]eb starček) – *Starczek ma tyto moczy ktož gey warzi soczem / apige horcze nessto wicze wnitrznije vyžene azapudije / Take ktož gey warzij wvodie / a gim hlavu zmyge / wsseczkny wssij zapudij / Take ktož ma bolest wprsech ten tu wodu pije abude se zdraw prziczinie natržniku kniemu //*

Fol. 7v:

Česnek (Alleum – česnek) – *Czesnek mokry a horky atyto moczy ma ktož gey nassczitrobu gij prsy welmi czistij / aneczistotu znosu pudij / azlu paru wczlowieku wysussij / Take libost gedeni prziwodij / ale ktož gehu mnoho gij oczijma sskodij / Take ktož gey swinem ztlucze / awusta wlozi atijm bobre zuby adasnie zetrze / wessken smrad zzuobuow vyžene / adasnie vzdrawij / auczijstij //*

²⁵ Všechny přípisky jsou mj. dokladem neustáleného pravopisu (viz např. nejednotné psaní písmene ž – to je sice nejčastěji psáno s tečkou nad literou, leč někdy i přímo s háčkem). Zároveň je nutno upozornit na skutečnost, že transliterace je komplikována zejména nezřetelným dělením či naopak nedělením slov atd. Problematická je rovněž transliterace u interpunkce (viz lomítka či tečky).

²⁶ Staročeský pojem „na čitrobu“ (na lačný žaludek) je klasičtým dokladem poněkud různého psaní téhož výrazu v přípiscích. Např. hned v následujícím přípisu se nachází tato forma: *anaczi trobu* (viz *ssciztrobu* | *czitrobu*).

Fol. 12v:

Pelyněk černobýl (Arthemisia – črnobil) – Czrnobyl yakož mistrzi prawij gest mati wsseho korzenie / kohož hlawa bolij ten wezmij czrnobyl yskorzetem anakusy skragey zpera warziž wuocztie / neb v winie alepe / zaczely den / tož proczed skrze ruchu / atim hlawy pomyti czož muožess nayhorczegij / tož pak ruchu hlavu wobtocziti / alehnucz nehybati sebu den nebo noc / až se dobrze vpotij / ato cziniti potrij dnij apotri nociy / Take kteraž žena poroditi nemuož / ta gey warz wwodie / adobrze ztlucz / ato skrze ruchu proczed / awczistem hrnczy schoway / ažtse wczisztij / tož vopusszczeczy piti day alehczet porodij / Take kteruž ženu bole okolo pupka po omlazenije / ta gey warz ztlukuczy / awruszcze horcze nawiež / tož tak zaczely den nechatij / Take ktož gey warzij ahorcze pige když segeho studena przychopij hned gij zbude / to potrzikrat wczin / Ato g[es]t pokussena wiecz //

Fol. 19v:

Jitrocel (Arnoglossa – gytrocil) – Gitroczył ma tyto moczy ktož gey zsadlem warzij y pige dobrze požiwa / pakli bude ztluczen tehdy smayowym maslem przigimay gey / neb czož g[es]t wczlowieku zla maucz to wsse naswe místo obratij / Neb tak prawij mistr galgenos a Auicenna že widiel hada tiežkym wozem przetlaczeneho tehdy se walil až se gitroczyła dowalil yhned geho pogedl a naranu naložil yhned byl wzdrawen protož tyž mistr rzekl že gitroczył sloves²⁷ nebo wsse czož gest zбіteho / nebo zdaweného wczlowieku y ginde swu moczy vlecziss //

Fol. 25v:

Bukvice lékařská (Betonica – bukwjice) – bukwicze czrvena ma tyto moczy ktož gi warzij z dobrym winem / studenu nemocz kteruž koli pitim stawij / aktomu gi hryze / Akdyž gegim prachem rany pospe yhned krew stane / Take swine[m] asbilkem ztluczeny / anaranu kladený nasylně czelij / Take swinem ztluczeny anaranu prziwazany / wszczko shnile ydiwij maso wyžene / Take ktož ge swinem neb socztem warzij atijm hlavu zmyge / wszczku bolest whlawie wtijszij dobrze /

Fol. 32v:²⁸

Čekanka obecná (Cicorea – nečitelné díky přepsání) – [C]zekanka ma tyto moczy / ktož gij wwodie warzij / anassczitrobu pige / wszczknu bolest zprs / wypudij / Take ktož gij pige / když se geho / studena nemocz przychopij / Yhned gij zbude //

²⁷ Správně s tečkou nad druhým písmenem s (viz jako sloves).

²⁸ Červeně vyvedené rubriky jsou zde dodatečně přepsány oranžovou.

Fol. 34v:

Zeměžluč (Centavrea – zemyežluč hljistnjik) – *Zemie žlucz ma tyto moczy když gij swodu warzij apiğe horcze / studenu nemocz gto nawssaky den bywa swu moczy wyžene / Take horcze pita strzewa obnowuge / aohen²⁹ studeney nemoczy menssij / Take warzena s anezem wwine[m] apita hryzenije w brzijsse skroczuge / atosemeno gegij wgisse požiway neb w warzenij / Aproti žluteniczy tež pij gij take /*

Fol. 40v:

Cibule (Cepe – cybule) – *Czybule gest mokra A tyto moczy ma kktož gij nassciztrobu hryze syrowu zsolij / wsseczku zlu paru ksobie tihne / amocznie wyzene / aprsy wobmiekczi azlu mokrost wen wyžene / Take warzena czybule czinj dobre požiwanie / aneczistotu wen zbrzicha wypudij / Ale syrowa czybule ktož gij mno[h] o gij oczima sskodij //*

Fol. 44r:

Krátký latinský přípisek u vlaštovičnicku (Celidonia – krwawjik).

Fol. 48v:

Konopí seté neboli semenec (Canapvs – konopjie) – *Semenecz g[es]t mokr ama tyto moczy genž wessken ged / atalow swu moczy odsrdcze wyžene / a to gest czasto znamenano / kkdyž bude gelen prostrzelen hned dokonopi biežij / Asemencze / wusta nachwatij / awranu wložij / strzela wen wynde / A on vzdrawen bude takt g[es]t /*

Fol. 54v:

Oman pravý (Envla – bez staročeského ekvivalentu) – *Oman gest dobry kuprsom Aktož gey ostruže anakusy zkragij aw ocztie nebo wpiwie warzi y piğe / hlas welmi sslechtij a oczij czijstij / Take ktož gey czasto hryze / hasy przirozenu žadost / aprsy welmi poczijssczuge / awsseczko przirozenie powietržíje smrdute odczlowieka wsseczko zapudij /*

Fol. 57v:

Čemeřice černá (Elleborvs Niger – bez staročeského ekvivalentu) – *Swateho ducha korzenije gest pomoczno proti czarom ktož ge przisobie ma Take ktož ged taky snije skrmi neb wypige / ten ge hryz rano / atudiž gedu zbudeš skrze mocz gehu / Take ktož ge warzi wwodie a piğe nassciztrobu wsseczku brziokost odsrdcze*

²⁹ Písmo s tečkou nad n.

odžene neb gest sylne ahorzke Take gest pomocno ktož ge ztlucze smedem Anaranu naložij g[ess]to pes wztekly vžral / Take gest pomocno tiem gessto wraczegij magij ge hrystij nassczijtrobu / a take dawa žadost k gedenije [...] /

Fol. 67v:

**Benedikt lékařský (Garioffilata – jinou rukou černě dopsáno *Benedict*) – *Benedict czrweny tyto moczy ma ktož gey vpiti wložij g[ess]to swu wuonij zatratilo ten swu moczy kdrzewnieyssij wuonij přiwede ato obden a obnocz se stawa Take ktož se snieho napige polaznij toho dne czrwen bude / Take wkeremž domie neb wkomorze bude žadny had ani žaba anij tczu gedowateho tu muoz ostatij Take ktož gey gij ne[b]o pige dny se nebogij požiwage toho tak korzenie //*
*Benedickt bily tyto moczy ma / ktož gey wyrige y vmyge spiege trzi paterze yhryze když se geho prawa nemocz chwatiť yhned bude zdraw Take ktož gey nemocznemu niewedomie podhlawu podložij / budelij gemu žiwu bytij / pot sgeho hlawy puogde paklit ma vmrziti nicz mu nepuoyde awelmi popledij spies[s]***

Fol. 73v:³⁰

Yzop lékařský (Isopvs – jinou rukou černě ekvivalent *izop*) – *Yzop gest dobre korzenije / ama tyto moczy / ktož gey warzi wwodie ypiť prsy czijstij ahlas sslechtij Take ktož gey wwinie warzije / s wapennym luhem smisy wsseczku czrwenost sobliczege zapudij / ktož se gim czasto mytij bude /*

Fol. 80v:

Locika (Lactuca – jinou rukou černě ekvivalent *lotzika*) – *loczyka gest welmi sucha astudena / ktož gij warzenu gi smaslem welmi gey proyme skrze nieho Take kdož czasto syrowu gij zuoczta / žadost smilstwij hasy welmi ženam / protož hodi se dobře chowaczkam aby gi wony požiwaly //* a czistie se chowaly //

Fol. 86v:

Sléz (Malva – jinou rukou černě ekvivalent *zlez*) – *Sléz ma tyto moczy / když gey warzi swodu amasla přřiczinij mayoweho / ato bezchleba gij / czo se zbawijlo wczlowieku lehcze wen žene / Take gest pomoczen chowaczkam / kteráž gey gij / ta bude mitij dostij mleka //*

³⁰ Na fol. 73r krátký latinský přepis.

Fol. 87v:³¹

Máta (Menta – bez staročeského ekvivalentu) – *Mata ma tyto moczy když gij swinem warzij a pige / toho dne nemuož se opiti / take neda molom rucha kazytij / když g[es]t prikterem russe / Take když gi na ssczitrobu hryze / wessken smrad zust wyžene / Take warzena swinem arano pita wsseczky droby obnowij / swu moczy / Take ktož gij ksyrom prziložij žadny se ztiech syruow nerad skazy / aby y donich nakladl maty /*

Fol. 102v:

Petržel (Petrosilinvm – petružel) – *Petružel gest mokra astudena a ma tyto moczy / ktož gey czasto gij / ssczawku neb ssczkawku stawij / awodu pudij / Take g[es]t pomoczna ktož ma kame[n] wmiechyrzij ktož gij wwině warzij ypige / rano yweczer / Take gest pomoczna malomocznym / ktož gij nassczjitrobu hryze / A take menssij horkostij wczlowieku przilissne /*

Fol. 106v:

Máta polej (Polegivm – jinou rukou černě ekvivalent *pilej*) – *Poley ma tyto moczy ktož gey ztlucze drzewienym olegem a swinem / a na ranu g[ess]to wzteklý pes vkusyl naložij nebo had tež a prziwize yhned bude wzdrawen aktomu se napij rzezane[h]o chlebo[?]*

Fol. 107v:

Pór zahradní (Porrvm – jinou rukou černě ekvivalent *wosslech?*) – *Por gest mokry a horzky ktož gey zkragij a v wino wložij wsseczku lepkost z czlowieka wyžene Take ktož gey zuoczta syrowy gij hlavu czistij / aremu zhlawy pudij / A take wsseczky smysly czijstij a sslechtie //*

Fol. 109v:

Bedrník anýz (Pipinella – jinou rukou černě ekvivalent *bedrnik*) – *Bedrnik gest pomoczen wždy ksrdczy ktož geý hryzn / Take gest pomoczno kuprsom ktož ge wwo die warzij arano pige Take ktož ge czasto hryze czrwenu nemocz stawuge / Take pomoczen gest proti wodnemu teleti když ge hryze nassczitrobu neb to swu moczy wmysussij / Take ktož czasto slinij drž gey wuostech rozžige.*

³¹ Na fol. 94r jinou rukou kratší český přepisek.

Fol. 110v:

Mák (Papaver – jinou rukou černě ekvivalent *mak*) – *Mak g[es]t mokr a studen / ama tyto mocny / ktož gey ztlucze a scze[?]o mlekem a s owesnu muku warmuže nawařitij / ta g[es]t welmi pomoczna nemocnym / g[ess]to nemohu spatij Take ktož gey swinem ztlucze / a na hlavu zwiže wsse stržilenije vtijssij / Take ktož makoweho mleka nassczitrobu gse napij / zatrzy dnij ksmilstwij y gedenij žádosti miti nebude /*

Fol. 114v:

Růže (Rosa – bez staročeského ekvivalentu) – *Ruže ssijpkowa gest kwiet welmi zesslechtily a poczny / ama tyto moczy / ktož se gegij wodu pomaže / okolo bolnu oczij / zapuchlost / ywsseczko strzilenie y czerwenost y bolest wsse wtijssij / Take ktož wnije russku omoczij / ahlawu gij / obwieže / wssijczku zhlawy bolest wyžene a snutije spanie prziwodije*

Fol. 115v:³²

Ředkev (Raffanvs – jinou rukou černě ekvivalent *rzedkew*) – *Rzedkew gest mokra ahorzka / atyto moczy ma ktož gij nassczitrobu gij dawa horkosti przirozenije / a neczistotu wen žene Take ktož gij tencze skragij / a potrusy solij / a tak statij da za chwilij / až z ni woda wynde / tož tu wodu skrze russku wyczeditij awussij puszczetij / wsseczku hluchotu odeyme A to czasto wcziniti musyš //*

Fol. 117v:

Routa vonná (Rvta – bez staročeského ekvivalentu) – *Ruta ma tyto moczy / ktož gij gije nassczitrobu / mrakotu amhlu / zoczij wyžene / Take muožom žádost tieslesnu hasy / ale ženam milost prziwodij / Take ktož gij czasto gije / tiežku hlavu oblehczij amozg syljij welmij whlawie //*

Fol. 119v:

Řepa (Rapa – bez staročeského ekvivalentu) – *Rzepa g[es]t mokra ahorka / ama tyto moczy / ktož gi warzenu gij / stwrdlu lepkost vbrzisse obmekczuge³³ swu moczy Take gegi gijchu ktož vžiwagi / czož g[es]t zdaweneho nebo zbiteho w czlowieku vzdrawij / a suchy kassel wtijssij Take ktož gij sdrzewienym olegem nebo / sginym tukem gije wssech nepožitych krmi požiwa /*

³² Na fol. 115r rukou Jana Trystrama krátký latinský přípisek týkající se botanického popisu rostliny (ředkev).

³³ Správně s tečkou nad prvním písmenem e.

Fol. 125v:

Hořčice (Sinapis – jinou rukou černě ekvivalent *Horsziszze*) – *Horczieze gest horka amokra a ma tyto moczy / ktož gi gije / hlawu lehcizj a czistij Take ktož ma zawrat whlawie / Ten wezmi horczicze symie astrdij awageczny žlutek a symie czrnobyłowe / a to wsse swinem aspobkem ztlucz az to[h]o flastr vczinitij / ahlawu gemu oholitij / Atijem flastrem przez den a przesnocz hlawu wobwazatij Tož pakluhu vczinitij / z czrnobyłe azpelynku azbenedictu a to spolu wsse dobrze warziti / atim gemu hlawu wteple mytij / tož swrchu psanym flastrem opiet obwazatij ato potrzy dni vczinitij*

Fol. 127v:

Rdesno hadí kořen (Serpentaria – bez staročeského ekvivalentu) – *Hadowe korzenije ma tyto moczy / když geho natlucze / anaranu g[ess]to had vsstknul nawieže wessken ged wytahne Take ktož gey przisobie ma / wssiczni hadowe ygine gedowate wieczy / prycz przednim biežij / Take ktož ma hada wsobie / warziž swinem apižto yhned znieho musy wen wyleztij //*

Fol. 140v:

Šalvěj (Salvia – bez staročeského ekvivalentu) – *Ssalwige ma tyto moczy / ktož gij dwa nebo trzij listky snije / potrussy soli wsseczko klanije gessto gest w czlowieku swu moczy vtissij Take ktož gi sdobrym winem ztlucze Anaczssciztrobu piege / wssijchni drobowe wnitrznie / budu nowij / aozdobenie gegi moczy / Take ktož gi gije zwina potrusse solij nežitom ani otokom wczlowieku bytij neda / Ale wsseczko ozdobj / A obnowije / A y vzdrawij dobrze / Take sama ztluczena awoda z ni wydawena ado wssij lita hluchy[m] dobrze spomaha ywoda zni palena tež kto[?]v spomaha //*

Fol. 146v:

Violka (Viola – bez staročeského ekvivalentu) – *ffiola ma tyto moczy ktož gegije wody wranu puostij / wsseczku neczistotu znij wyžene / adiwimu masu ruosti neda / Take ktož gij ztlucze swinem ne[b]o suocztem Anahlawu nemoczne mu nawieže / bolest whlawie wtijssij amocznie wyžene /*

Fol. 148v:

Kopríva (Vrtica – bez staročeského ekvivalentu) – *koprziwa g[es]t welmi horka a sucha / ama tyto moczy / ktož gij socztem warzi agie bezsolij / wsseczku lepkest z žaludka wyžene / a czrwy wžaludku vmorzij / gessto gsu welmi sskodne / když gich mnoho wžaludku gest / tit se zarozugi znezdraweho owocze / Take koprziwa*

ztluczena zsolij aswagecznym žlutkem / aslepiczim sadlem / atimse wlaznij dobrze trzitij / ažt strupy doluow strhne / Abudet život czijst / takt g[es]t gistis /

Část druhá - B:³⁴

Fol. 154r:

Cinamonum (viz Capi. xiii.) - Skorzicze g[es]t horka asucha když gi nacztitrobu hryze wsseczku zlu mrzkost a mokrost stawi[j] yzhrdla wyžene A ktož gij swine[m] pige z horcze zlu mokrost wczlowieku wysussij //

Fol. 154v:

Garioffili (viz Capi. xvi.) - hrzebiczek gest mokr ahorek ama tyto moczy / když gey rano hryze mozg sylj / azlu paru zhlawy wyžene druha mocz ktož gey swinem hryze / hlas welmi sslechtij / awessken smrad zust odžene //

Fol. 155r:

Galanga³⁵ (viz Cap. xviii) - galgan ma tyto moczy / a g[es]t such ahorek prwa mocz g[es]t když czlowek krew pusszi / agalgan wuostech mage / zlu krew wypudij / adobru obdržij / Druha mocz když gey rano hryze wessken smrad zuost wyžene / adasnie posyluge / Trzetij když znieho rzezanicze swinem zapigi apohltij / žaludek sylj / a dobrze shrziwa / Czwrtwa mocz když gey zetrze swinem ažjydowin pomaže / toho dne geho hlawa boleti nebude / Pata mocz g[es]t když kto oniemij alehne / iako se stawa zwelikej žalostij / když gedne galgan rozžige / apod iazykem držetij muož hned zase bude mluwitij / ssesta mocz když gey pod iazykem rozžige drži geho rzecz mila lidem bude /

Fol. 155v:

Nvx muscata (viz Capi. xxii.) - Musskat gest mokr ahorek / a ma tyto moczy / když gey rano hryze srdcze sylj / amdlobu odžene / Take ktož gey zsolij požiwa smutne srdcze sylj a tiessij Trzeti mocz g[es]t když gey rano pij neb hryze zadnemu smradu whlawu neda ale swu moczij precz odžene ato musskat orzech czinije

³⁴ Bez číslování - tiskařská filiace chybí, číslováno rukou 16. století v návaznosti na první část, přičemž několik listů chybí. Konkrétně jde o fol. 153 (viz capi. 6-10), fol. 161 (capi. 53-57), fol. 164-165 (capi. 70-84).

³⁵ Bylina příbuzná zázvoru.

Kwiet musscatowy gest mokr ahorek atyto moczy ma když gey gi srdcze welmi posyluge / tiem gessto radij milugij atužj gsucz wzałosti awtesknosti a prorany mdlo když bywa Take ktož gey s gijssselem gi dobrukrew zarozuge / a dobry plet dawy swu moczy

Piper (viz Capi. xxiii) – *peprz g[es]t horek asuch ktož gey gij wessken ged odsrdcze odžene Take žaludek czisti adobrze shrziwa Take ktož gey gi nebo pige oczima sskodij atalow czinij*

Fol. 156v:

Zinciber (viz Capi. xxviii.) – *Zazwor g[es]t mokr ahorek ama tyto moczy ktož gey rano hryce occhi sslechti / y take mozg / a vstuzeny žaludek nawratij / take když gey czasto swine[m] czistym gij neb pige / zlu paru zprs wyžene / alibost gedenije nawratij / Take ktož gey rano ztlucze / aneb nakusy zkragij y gij neb zapige / nepožitu krmi w žaludku požiwie awe[n] wyžene zžiwota*

Fol. 158r:

Baccalauri (viz Capi. xxxvii.) – *Bobek gest mokr ahorek / ama tyto moczy ktož gey ztlucze zsolij asdobrym winem pige wessken ged odsrdcze odžene astudenu nemocz gessto czlowiekiem trzese mocznie odžene adobrze se potij / a to on wsse / prziwodij //*

Fol. 159r:

Milium (viz Capi. xliiii) – *Jahly gsu suche a studene / ktož ge samy gij / nesnadnie gich požiwie / neb wžaludku iako smola leze / lecz ge czlowiek niekterym tukem oblepsij protož se gich každý mlady czlowiek warug aby gich negedl we wssech swych bolestech a nemoczy*

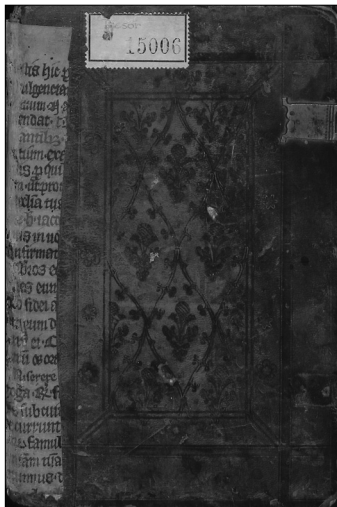
Fol. 166v:

Caseus (viz capi. xci) – *Syr suchy ktož gey gij przedkrmiemi branie požiwianie / ale když gey gij poginech krmijech czini dobre požiwianie / adawa dobre przirozenije / Take když miekky syr gij / przed krmiami studij welmi žaludek / Aztoho se take stawa zymnicze / rozlijczna diwnym zpuobem [?] //*

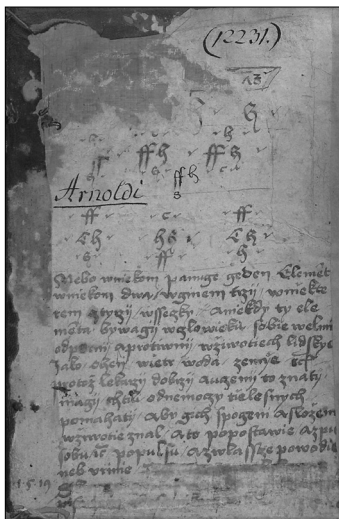
Pod kolofonem přípisek jinou rukou: *czapkowe sádlo pro suchoti maz*

Na zadním předešti další rozličné krátké přípisky – patrně dvě ruky: např.: [...] *pro oczij lipenowij [?] sadlo mazatij okolo oczij a nizii weczter pozivatij a narano take.*

Obrazová příloha:

Incipit tractatus de virtutibus herbarum (Benátky, 1502).
Vazba – přední deska. VKOL sign. 15.006

Přední přidešti herbáře s přípisky. VKOL sign. 15.006

tus prodest ulceribus quæ accidunt a mórura ca-
 num & ulceribus malignis & cancro. Et emplastrū
 ex ea et sale factum ualet contritioni neruorum. Et
 folia urticæ contrita abscondūt fluxum sanguinis na-
 rium. Et semen eius contritum et naribus in flatus
 aperit opilationem colicorū fortiter. Quando bi-
 bitur semen tritum cum aqua ordeī mundificat pe-
 ctus educendo humores grossos. Et semen eius in
 uino eodum exiat coitum. Vel puluis feminis ur-
 ticæ in ouo forbilis sumptus ualet ad idem. A perit
 etiam onificum matricis ut matrix recipiat sperma.
 Et similiter si comedatur cum cepis et ouis ides fa-
 cit. Et quando supponitur cum mira prouocat
 menstrua & aperit matricem. Et similiter quando
 bibitur eius decoctio cum parum miræ. uel folia ur-
 ticæ contrita cum mira & parum uini in modum
 emplastri confert aperiendo matricem quando ei
 applicantur soluendo educit stegma & humorem
 etudum sua absterfione non cum uirtute solutua
 quæ fit in ipsa urtica. Et oleum urticæ confert ad
 idem. & confert etiam ad membra paralitica ungen-
 do ea. et suppositoria facta ex melle et puluere urti-
 cæ solunt. Et urtica habet in se aliquid uentositatis
 tem ad luxuriam prouocandum maxime si cum sa-
 pa bibitur. i. uino dulci. Auicenna. p. d. c. c. Scapio.

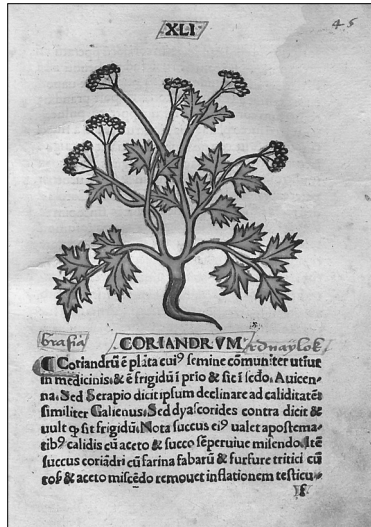
Připisek z herbáře týkající se kopřivy. VKOL sign. 15.006

Sciantur pondera
 Solge triticeis / medicine pondera grana
 Grana quæter inqz / scrupulis nonne pone
 Indragmam scrupulis / siqz ter in tripla
 Si solidum quæris / tres dragmas dimidia
 Dragmum solidum / differet in nonne solo
 Con. Incipit tractatus de
 virtutibus her-
 barum.

Jan Tristram. plurimum
 sem tecto suoy Erbas lecta
 pame a. i. s. 13. Dic pante clis

Scrupulis	dragma	libra	mar
grana	scrupulis	dragmas	libra
denarius	grana	solidus	scrupulis
denarius	grana	solidus	scrupulis

Titulní list herbáře mj. s vlastnickým přípisem. VKOL sign. 15.006

Ukázka z herbáře s kolorovaným dřevorezem (koriandr). VKOL sign. 15.006